

Het ontstaan van neushoornpendules (Pendules au Rhinoceros)

In 2015 werd mijn aandacht gevestigd op de tentoonstelling 'De Koning van Groningen' in het Groninger Museum. Ik had toen niet kunnen vermoeden dat de verwijzing naar deze opmerkelijke tentoonstelling zoveel informatie zou opleveren over de oorsprong van zeldzame Franse pendules uit de tweede helft van de 19de eeuw. Het toeval wilde dat ik op dat moment een klok van Noel Baltazar (?-1786) in restauratie had die een directe verbintenis had met het thema van deze tentoonstelling.

 Rob Memel

De Koning van Groningen was Jan Albert Sichterman, die leefde van 1692-1764. Hij kwam uit een gegoede Drents/Groningse familie met een militaire achtergrond en Jan Albert was voorbestemd voor een militaire carrière. Tijdens een duel in 1716 doodde hij, naar verluid onopzettelijk, zijn tegenstander. Daar stond destijds de doodstraf op. Hij vluchtte Nederland uit en belandde in Bengalen, aan de noordoost kust van India. Hij klom daar op tot VOC-gouverneur. In de bijna dertig jaar die hij in Bengalen verbleef, vergaarde hij een fortuin; boze tongen beweren onder andere met de illegale handel in opium. In het jaar 1738 ontving Jan Albert van de belangrijkste inheemse bestuurder als geschenk een kalf van een neushoorn, wiens moeder in Assam door jagers was gedood. Het jonge vrouwelijke neushoortje werd Clara genoemd en diende ter vermaak. Zij liep vrij rond in Jan Albert zijn huis. Naarmate Clara groeide, werd ze uiteraard moeilijker te handhaven. Jan Albert besloot haar in 1740 aan een Nederlandse VOC-kapitein, genaamd Douwe Mout van der Meer, te verkopen, die haar met de boot 'Knapenhof' naar Nederland bracht. In 1745 keerde Jan Albert schatrijk terug naar Groningen en liet een woning ('Huis Sichterman') bouwen aan de Ossenmarkt. Deze statige woning liet hij inrichten met de meest kostbare schilderijen van Rembrandt en

Afb. 1: Clara tentoongesteld voor publiek (circa 1751), schilderij uit Pietro Longhi school.

Jan Steen en vele andere kunstvoorwerpen, vaak voorzien van zijn familiewapen.

Clara, de neushoorn

Douwe Mout toonde Clara tegen betaling aan het publiek, onder andere in Leiden en in Amsterdam. Dit was een enorm succes dat goed geld in het laatje bracht. Hij besloot dan ook een uitgebreide Europese tour met Clara op te zetten. Dat was zeker destijds een hele expeditie. Als volwassen dier moet Clara circa 2.000 kilo hebben gewogen en ze werd dan ook vervoerd in een speciaal voor dat

doel gemaakte wagen. Vanaf 1746 bezocht Clara onder andere Warschau, Berlijn, Dresden, Wenen, Venetië, Zürich, Rome, Marseille, Parijs en Londen. Nog nooit eerder hadden zoveel mensen in Europa een neushoorn in levende lijve kunnen zien. Douwe Mout beschikte over enorme marketingkwaliteiten om het 'product' Clara aan de man te brengen en daardoor was de Europese tour een groot succes. Men stond in de rij om haar te mogen zien in de overtuiging dat er nooit meer een kans zou komen om een levende neushoorn te zien (Afb. 1).

Douwe Mout creëerde zo een 'rhinomania'.

Vanuit Reims arriveerde Clara in januari 1749 in Versailles op weg naar Parijs. Clara was de sensatie op de jaarlijkse St. Germain Fair van 3 februari 1749. Vele noble Fransen hebben haar tegen betaling mogen zien. Clara trok zelfs de aandacht van Lodewijk XV en hij was zo onder de indruk van haar dat hij haar wilde kopen. Douwe Mout, als Hollandse koopman, calculeerde hoelang Clara nog te leven had en hoeveel hij nog met haar kon verdienen. Op basis daarvan kwam hij tot een vraagprijs van 100.000 écus. Met deze som geld kon een edelman zich drie jaar lang prima bedruipen. Lodewijk XV vond de vraagprijs veel te hoog en ze kwamen niet tot elkaar. Ruim 20 jaar later, op 11 september 1770, ontving Lodewijk XV een andere neushoorn als geschenk en werd deze in de stallen van Versailles opgenomen.

Albrecht Dürer

Voorafgaand aan de Clara tour was de neushoorn niet geheel onbekend. In 1515 (ruim 200 jaar eerder!) werd een neushoorn in Lissabon aan land gebracht en ter gelegenheid daarvan door Albrecht Dürer op een prent afgebeeld (Afb. 2). Het dier werd geschonken aan de Paus en

Afb. 2: *The Rhinoceros* (1515), Albrecht Dürer; houtsnede in 2013 geveild voor EUR 650.000,00

verdronk op weg van Lissabon naar Rome tijdens een schipbreuk. Voor dit transport over water was de neushoorn uitgedost met een speciaal voor dat doel vervaardigd harnas, waarvan Dürer aannam dat het zijn huid was. Ruim 200 jaar lang heeft men dan ook aangenomen dat een neushoorn, zoals door Dürer getekend in harnas, een werkelijke weergave van een neushoorn was. Vanaf 1742 werd er in kunstuitingen dan ook een andere neushoorn afgebeeld, namelijk Clara.

Ingrid Faust heeft onderzoek gedaan naar afbeeldingen uit die periode (Afb. 3) en is er in geslaagd om maar liefst 35 prenten

Afb. 3: *Clara vanaf de linkerzijde* (1748), zwart krijt op blauw papier van Johann Elias Ridinger, privé collectie

te identificeren met afbeeldingen van Clara; met name ontleend aan affiches die de komst of aanwezigheid van Clara in een stad aankondigen. Het gevolg van dit alles was dat Clara zorgde voor een sensationele ommekeer in de beeldvorming hoe een neushoorn er werkelijk uitzag. Dit had ook een invloed op de klokken met een neushoornafbeelding.

Klokken met een afbeelding van een neushoorn

Daar waar in de periode voorafgaand aan de 18de eeuw een sterke nadruk lag op de theologische gedachte kwam tijdens de Verlichting de interesse in andere culturen en de natuur tot bloei. In de rococo periode ging men op zoek naar exotische afbeeldingen en vanaf het begin tot het midden van de 18de eeuw zocht men inspiratie onder andere in het Midden- en het Verre Oosten. Zo ontstonden kunstuitingen, waar onder klokken, met voorstellingen van de toen minder bekende dieren die daar leefden. Voorstellingen waarop olifanten voorkomen werden al gebruikt sinds de Renaissance, maar afbeeldingen op klokken van neushoorns, kamelen en dromedarissen waren minder gewoon.

Halverwege de 18de eeuw kwamen er neushoornklokken op de markt. Er zijn twee typen klokken gemaakt. De eerste toont een neushoorn, zoals afgebeeld

Afb. 4: "Dürer"neushoornklok (circa 1750), gesigneerd Gudin a Paris, uit *Die Französische Bronzeuhr*, Elke Niehüser

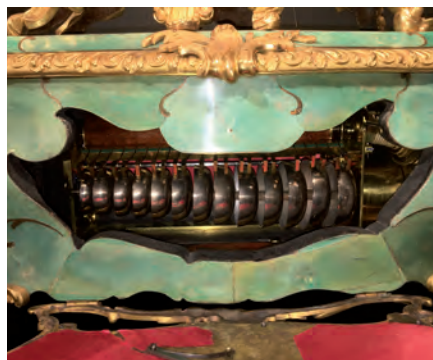
door Dürer. De neushoorn heeft een harnas en op de rug is een extra hoorn gemaakt (Afb. 4). Het tweede type heeft een meer realistisch beeld van de neushoorn en is gebaseerd op Clara. Er is geen

harnas meer aanwezig en ook de onnatuurlijke hoorn op de rug is verdwenen. De bekende bronzeur Jean-Joseph de Saint Germain (1719-1791) was een belangrijke maker van neushoornklokken. Hij creëerde meerdere typen. Soms staat de neushoorn in tegenovergestelde positie of zit er een Chinese figuur op de klok in plaats van de Indiase. Er zijn ook identieke exemplaren bekend als de hier onder beschreven, maar dan zonder speelwerkbasement. Vergelijkbare exemplaren komen zelden te koop (de laatste werd in 1985 in New York geveild) en bevinden zich bijna uitsluitend in musea waaronder het Louvre in Parijs.

Aan het einde van de 19de eeuw, waarbij er een herbeleving was van oude stijlen, werden er ook neushoornklokken in de Lodewijk XV-stijl vervaardigd. Het gietwerk is van mindere kwaliteit en de gestempelde uurwerken zijn onder andere van de bekende fabrikanten zoals Japy.

Neushoornklok van Noel Baltazar

Een mooi voorbeeld van het tweede type neushoornklok is een Lodewijk XV 'Pendule au Rhinoceros' met speelwerk (Afb. 5). Het uurwerk is gesigineerd 'Noel Baltazar à Paris' en het speelwerk 'Viger à Paris' (circa 1708-1784). De klok is van exceptionele kwaliteit en combineert het werk van drie beroemde vakmensen. Het algehele ontwerp inclusief de bronzen,

Afb. 6: Detail speelwerk van de Noel Baltazar neushoornklok

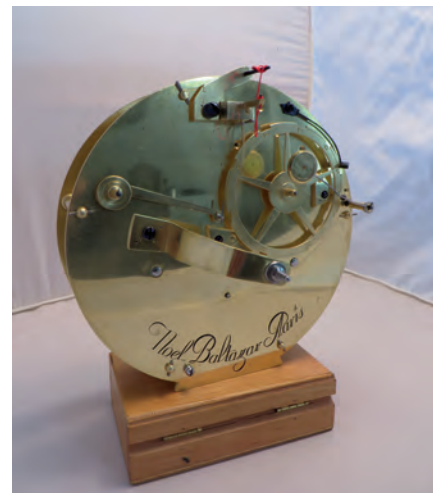

Afb. 5: "Clara" neushoornklok (circa 1755), gesigineerd Noel Baltazar a Paris, privé collectie

vergulde en met groen hoorn gefineerde behuizing van de muziekdooz (Afb. 6) en de omkasting van het uurwerk is van de eerder genoemde Jean-Joseph de Saint-Germain. De opwindveer van het muziekwerk is van de hand van Charles Buzot en gesigineerd en gedateerd 'Buzot gbre 1755'. De muziek speelt 13 verschillende melodien aangedreven door een trommel met pennen waardoor 23 hamertjes 13 bellen aantikken. De muziek kan handmatig op verzoek of elk hele uur door een aandrijving vanuit het uurwerk worden geactiveerd met de keuze van afwisselende melodien of dezelfde melodie. Het prominente 8-daagse pendule uurwerk met een diameter van 16 centimeter bevindt zich op de rug van een imposante bronzen, gepateneerde neushoorn met opgeheven hoofd, open bek en gespitste oren. De achterplaat is prachtig gesigineerd Noel Baltazar a Paris (Afb. 7). Via een dunne staaf door een van de

poten van de neushoorn wordt het speelwerk aangestuurd. Bovenop het speelwerk zit een Indiase jongen met een verentooi, pijlenkoker en pijl en boog. De totale hoogte van de pendule meet maar liefst 92 cm.

Interessant te vermelden is dat er onlangs een aantal kamers in het Louvre zijn gerestaureerd, waarin objecten worden getoond uit de periode van Lodewijk XIV tot Marie-Antoinette. Deze vertrekken zijn recent opengesteld voor het publiek. Een prachtige, ruim 550 pagina's tellende catalogus is ter gelegenheid van de opening uitgebracht (ISBN 978-2-7572-0603-4) waarin ruim 250 bijzondere objecten uit die periode in full-color worden afgebeeld w.o. verschillende klokken. Op de voorpagina van deze catalogus (*Decorative furnishings and objects d'art in the Louvre from Louis XIV to Marie-Antoinette*) prijkt een neushoornklok, vergelijkbaar met de klok die hierboven is beschreven. Het uurwerk van deze klok is gesigineerd 'Viger à Paris'. Op pagina 278 en 279 van deze catalogus staat het prachtige exemplaar inclusief het bijbehorende speelwerk afgebeeld. Het is voor de liefhebber zeker de moeite waard deze vertrekken te bezoeken.

Afb. 7: Achterzijde uurwerk met sierlijke gravering Noel Baltazar a Paris

Literatuur:

Jean-Dominique Augarde, *Les ouvriers du temps. La pendule à Paris de Louis XIV à Napoleon 1er = Les ouvriers du temps. Ornamental clocks and clockmakers in eighteenth century Paris* (Genève, 1996), p. 56, pl. 37 en p. 156, pl. 123.
Ingrid Faust, *Zoologische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800. Band 5: Unpaarhufer: Nashörner, Tapire, Pferdeachtige* (Stuttgart, 2003).
Gijs van der Ham, 'Clara in beeld' in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 53 (2005), p. 192-203.

Pierre Kjellberg, *Encyclopedie de la pendule Française du Moyen Age au XXe siècle* (Paris, 1997), p. 129, pl. D en p. 130, pl. A.
Elke Niehüser, *Die Französische Bronzeuhr. Eine Typologie der figürlichen Darstellungen* (München, 1997), p. 111.
Hans Ottomeyer en Peter Pröschel, *Vergoldete Bronzen. Die Bronzearbeiten des Spätbarock und Klassizismus* (München, 1986), p. 119, pl. 2.6.6 en p. 122, pl. 2.8.2.
Glynis Ridley, *Clara's Grand Tour. Travels with a rhinoceros in Eighteenth-century Europe* (London, 2004).